

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота

(магістра)

з теми:

«АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ КОРЕКЦІЇ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ»

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M21 групи
спеціальності 053 Психологія
Жидецька Діана Миколаївна

Науковий керівник:
Славіна Наталія Сергіївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	11
1.1. Психологічний аналіз поняття тривожності особистості: її суть та природа.....	11
1.2. Психологічні особливості тривожності молодшого школяра: змістовні характеристики, чинники, особливості прояву.....	23
1.3. Сучасні дослідження психокорекції тривожності в молодшому шкільному віці.....	31
1.4. Проблема застосування засобів арт-терапії в психологічній корекції тривожності молодших школярів в сучасній психологічній літературі.....	35
Висновки до першого розділу.....	50
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТРИВОЖНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА.....	51
2.1. Організація та проведення дослідження особливостей прояву тривожності у молодшому шкільному віці.....	51
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей тривожності у молодших школярів.....	61
Висновки до другого розділу.....	73
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАСОБІВ АРТ-ТЕРАПІЇ В ПРАКТИЦІ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ТРИВОЖНІСТЮ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	74
3.1. Програма психологічної корекції тривожності молодших школярів засобами арт-терапії.....	74
3.2. Методичні рекомендації щодо проведення психокорекційної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з подолання тривожності засобами арт-терапії.....	86
Висновки до третього розділу.....	92

ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96
ДОДАТКИ.....	103

ВСТУП

Актуальність дослідження. Всебічний розвиток і виховання підростаючого покоління – не лише завдання, а й обов’язкова умова побудови нового гуманно-демократичного суспільства, що стосується основних проблем, пов’язаних з розбудовою державності України. Вирішення цього загального завдання реалізується через формування духовно та фізично здорової людини. У зв’язку з цим в психолого-педагогічній науці і практиці особливу актуальність мають прикладні експериментальні дослідження, спрямовані на подолання негативних явищ, які супроводжують розвиток особистості. В умовах нестабільного сьогодення з його соціально-економічними негараздами, невпевненістю в завтрашньому дні, ростом насилля у суспільстві все частіше розвиток дитини супроводжується переживаннями негативної модальності і, перш за все, високою тривожністю, що дегармонізує становлення особистості.

Шкільні роки – найважливіший етап у житті людини, протягом якого найактивніше формується її особистість, відбувається психічний розвиток, який часто супроводжується тривогою. Тривога – емоційний стан, який виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки, пов’язаної з очікуванням невдач у соціальній взаємодії та несприятливого розвитку подій. Тривога може носити як конструктивний (мобілізує ситуативна тривожність), так і деструктивний (дезорганізуюча особистісна тривожність) характер.

Найбільш виражені емоційні реакції, переживання виникають у критичні моменти розбалансованості в динамічному процесі взаємодії дитини і середовища, у так звані “критичні періоди”. Саме такий період виникає при переході дитини з дошкільного в молодший шкільний вік. Дітям цього віку властиві психологічні особливості, які сприяють виникненню тривожності: підвищена емоційна чутливість до зовнішніх впливів та сильна зовнішня і внутрішня реакція на них; недостатньо розвинена довільність пізнавальної і, особливо, емоційно-вольової сфер; безпосередність сприйняття зовнішнього світу і обмеженість форм адаптивних реакцій на впливи; високий рівень

наслідування та емоційного зараження; залежність від оцінок дорослих; низька здатність протистояти чужій думці тощо. Тому саме в цьому віці тривожність може закріпитися як властивість особистості. З іншого боку, психологічні характеристики молодшого шкільного віку можна вважати і найбільш сприятливими до соціально-організованих (навчально-виховних) впливів, що дає можливість проводити ефективну формуючу і коригуючу роботу з подолання особистісної тривожності учнів початкової школи.

Високий рівень тривожності може спричинити розвиток неврозу у дітей та ускладнити процес формування їх особистості. Тому необхідним є визначення умов, дотримання яких дасть можливість подолати це негативне явище в розвитку особистості дітей молодшого шкільного віку та попередити його вплив на становлення особистості в наступних вікових етапах. Науково достовірне знання, обґрунтування таких умов є важливим завданням сучасної практичної психології.

На сучасному етапі розвитку практичної психології значна увага приділяється методам глибинно-психологічного пізнання психіки з орієнтацією на вивчення її внутрішніх механізмів. З огляду на це актуальним є застосування арт-терапевтичних технік у роботі практичного психолога, що набуває різних відтінків залежно від напрямку його діяльності.

Арт-терапевтичні техніки реалізуються в методі активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розробленого академіком АПН України Т.С. Яценко. Феноменологічний підхід, який покладено в основу методу АСПН, передбачає внутрішнє розуміння психічних явищ суб'єктом без їх стандартизованої інтерпретації. Такий підхід до феномену психіки сприяє виявленню логіки несвідомого у взаємозв'язку зі свідомим.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Тривога як стан вивчалася у вітчизняній та зарубіжній літературі, перш за все, у зв'язку з розвитком навичок саморегуляції у спортсменів (К. Еліксон, У. Морган). Тривогу як стан і як рису, яка виникає у процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності, вивчали Ф.Д. Горбов, Н.Б. Пасинкова, Я. Рейковський, К.О.

Сантросян, А.О. Тутундісян, Ю.Л. Ханін, Х. Хекхаузен. У деяких дослідженнях тривожність розглядається як реакція на соціальні впливи при певних індивідуальних психофізіологічних особливостях (М. Авенер, Г. Айзенк, Г.Г. Аракелов, В.С. Мерлін, Ч.Д. Спілбергер, Є.К. Шотт), а також як така, що може виникати при різних психосоматичних захворюваннях (В.М. Мясищев, Є.І. Соколов та ін.). Вплив самооцінки та рівня домагань на розвиток тривожності вивчали Л.В. Бороздіна, Н.І. Наєнко, О.Т.Соколова.

У ряді досліджень з проблем профілактики і корекції тривожності значна увага приділялась прийомам зняття нервово-м'язової напруги (М.І. Буянов, Г.Ш. Габурєєва); прогресивної релаксації (Р. Ассаджолі, Ш. Левіс, Ш.К. Левіс); прийомам психогімнастики (Г.Л. Ісуріна, Н.В. Цзен;), систематичної десенсибілізації (М. Раттер); аутогенного тренування (В.Л. Леві, В.Р. Лебзін); методам соціально-психологічного навчання (Л.В. Долинська, В.В. Петровський, К.О. Роджерс, Л.І. Уманець, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко); методам психотерапії (М.І. Буянов; В.І. Гарбузов, А. Уоттс).

Переважно всі ці прийоми і методи розроблені та застосовуються для роботи з учнями, починаючи з підліткового віку. При розгляді питання тривожності дошкільників, молодших школярів і молодших підлітків основна увага приділялась вивченню таких її чинників, як соціальна ситуація розвитку дитини, особливості сімейних стосунків та взаємодія вчителів і вихователів з дітьми в процесі виконання різних видів діяльності (Г.С. Абрамова, Б.Г. Ананьєв, І.Д. Андрєєва, М.І. Буянов, В.Г. Бочарова, К. Бютнер, І.Н. Гільяшева, Н.Д. Ігнатєєва).

Використання арт-терапевтичних методів з метою дослідження глибинно-психологічних детермінант психічної активності представлено в дослідженнях Т.С. Яценко та її послідовників С.М. Аврамченко, Т.І. Білухи, Т.В. Горобець, І.В. Калашник, М.М. Кононової, С.Г. Харенка, Н.В. Шавровської.

Вивчення проблеми показало відсутність досліджень, де були б чітко виділені фактори виникнення тривожності учнів початкової школи в умовах значущої для них навчальної діяльності та спілкування. Немає робіт, де

конкретно і узагальнено були б сформульовані умови профілактики та подолання особистісної тривожності молодших школярів.

Таким чином, соціальна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних і експериментальних досліджень особливостей і факторів виникнення особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку та визначення і узагальнення психолого-педагогічних умов подолання тривожності учнів початкової школи і обумовили вибір теми дослідження: **«Арт-терапія як засіб корекції тривожності у дітей молодшого шкільного віку»**.

Об'єкт дослідження - особистісна тривожність молодших школярів.

Предмет дослідження - визначення та наукове обґрунтування психолого-педагогічних умов подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії.

Мета дослідження - виявити основні фактори виникнення, розвитку і закріплення тривожності молодших школярів у процесі навчальної взаємодії та на цій основі, визначити, обґрунтувати та перевірити дієвість психолого-педагогічних умов та системи арт-терапевтичних вправ подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

В основу дослідження покладено **припущення**, що корекція тривожності дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії, яка здійснюється у психодинамічній парадигмі, сприяє пізнанню особливостей психіки в їх системній упорядкованості та виявленню її деструктивних тенденцій, що піддаються психокорекції.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези необхідно було вирішити наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми та розкрити зміст поняття «особистісна тривожність».
2. Експериментально визначити і проаналізувати основні фактори, критерії, рівні сформованості особистісної тривожності молодших школярів та показники їх прояву.

3. Апробувати програму подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії.
4. Розробити методичні рекомендації щодо проведення психокорекційної роботи з дітьми молодшого шкільного віку з подолання тривожності засобами арт-терапії.

Теоретико-методологічною основою дослідження були: принцип системного підходу в психології (Б.Г. Ананьєв, О.В. Киричук, Т.М. Лисянська, Б.Ф. Ломов, О.Ф. Рибалко, О.В. Скрипченко); психологічний принцип єдності свідомості, самосвідомості й діяльності (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтєв, С.Л. Рубінштейн, П.Р. Чамата); вчення про сутність особистості та закономірності її формування (Р. Ассаджолі, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, Т.М. Титаренко); основні теоретичні положення про специфічну для кожного вікового етапу соціальну ситуацію розвитку, провідну діяльність та новоутворення, які є вихідним моментом динамічних змін у розвитку дитини (І.Д. Андрєєва, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, І.В. Дубровіна, О.В. Запорожець, С.Д. Максименко, Д.І. Фельдштейн); про роль емоційно-вольової сфери людини у формуванні здорової особистості (Л.М. Аболін, П.К. Анохін, Г.М. Бреслав, І.Д. Бех, В.К. Вілюнас, Л.Я. Гозман, Б.І. Додонов, О.І. Кульчицька,); про механізми розвитку мотиваційно-потребової сфери особистості (В.К. Вілюнас, О.М. Леонтєв).

У процесі дослідження для перевірки гіпотези та вирішення поставлених завдань був застосований комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження:**

- теоретичні: вивчення та аналіз філософської, психолого-педагогічної, науково-методичної літератури, що забезпечило розгляд загальних теоретичних питань з проблеми дослідження; вивчення, аналіз і узагальнення досвіду; зіставлення та узагальнення отриманих результатів дослідження з метою обґрунтування сутності досліджуваного явища та визначення оптимальних умов подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії;

- емпіричні: діагностичні (усне опитування, бесіда, інтерв'ювання);
- праксиметричні (аналіз досвіду та результатів діяльності), за допомогою яких упорядковано та систематизовано дослідницькі матеріали.

Експериментальна база. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі закладу загальної середньої освіти № 15 м. Кам'янця-Подільського. У дослідженні брали участь учні молодшого шкільного віку та їх батьки у кількості 40 осіб (20 жінок та 20 чоловіків). Вік батьків - від 35 до 40 років. Досвід сімейного життя від 15 до 20 років. Загальна кількість учнів – 30 (4 клас).

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувались: застосуванням системного підходу до вивчення особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку; методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних даних дослідження, сукупністю стандартизованих валідних методів, адекватних предмету, меті і завданням дослідження; репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих результатів; застосуванням методів математичної статистики.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні наукових знань про взаємозв'язок розвитку емоційно-вольової, мотиваційної та пізнавальної сфер особистості учнів початкової школи; у доповненні та розширенні наукового уявлення про динаміку, індивідуальні та вікові особливості виникнення і розвитку особистісної тривожності; у виявленні та систематизації психологічно значущих факторів виникнення тривожності молодших школярів у процесі навчальної діяльності; у теоретичному обґрунтуванні ефективності психолого-педагогічних умов профілактики та подолання особистісної тривожності дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що основні положення роботи доповнюють наукове знання й можуть слугувати для подальшої наукової розробки проблеми психолого-педагогічних умов подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії, а також сприяють її використанню для розробки методичних

рекомендацій в контексті проблеми дослідження. Матеріали дослідження можуть бути реалізовані психологами як закладів загальної середньої освіти, так і спеціалізованих шкіл у взаємодії з вчителями-класоводами і батьками для подолання особистісної тривожності дітей молодшого шкільного віку.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та отримали схвалення на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2022р.).

Структура роботи. Структура кваліфікаційної роботи (магістра) складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (76 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 108 сторінок.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши різноманітну наукову літературу з проблеми дослідження, класифікувавши та узагальнивши отриману інформацію, ми дійшли наступних висновків.

Визначення і узагальнення психолого-педагогічних умов подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку має вирішальне значення для оптимального розвитку і формування емоційної сфери особистості учня не лише на даному віковому етапі, а й впродовж всього наступного розвитку дитини.

Особистісну тривожність необхідно розглядати як інтегративне особистісне явище, стале особистісне утворення, пов'язане з переживаннями негативної модальності; схильність індивіда до переживання тривоги, яка характеризується низьким порогом виникнення її реакції; стабільну індивідуальну властивість особистості. Виникнення особистісної тривожності зумовлене незадоволеністю основних потреб молодшого школяра та переживанням, у зв'язку з цим, постійно діючих фрустраційних станів. Поведінкові прояви особистісної тривожності полягають в загальній дезорганізації діяльності, що порушує її спрямованість та продуктивність.

Основними факторами виникнення особистісної тривожності у молодших школярів є: загальне негативне емоційне самопочуття від перебування в школі; проблеми у взаєностосунках з учителем та однокласниками; незадоволеність власною навчальною діяльністю; незадоволеність собою як суб'єктом навчальної діяльності.

У результаті дослідно-експериментальної роботи ми дійшли наступних висновків: у дітей молодшого шкільного віку, що виховуються у конфліктних сім'ях переважає високий рівень особистісної тривожності. Було виявлено, що це стосується в першу чергу дівчаток. Низький рівень особистісної тривожності у молодших школярів відсутній.

Щодо залежності особистісної тривожності молодших школярів від типу ставлення до них батьків, то слід зазначити таке: тип «Авторитарна

гіперсоціалізація» найбільш виражений у сім'ях, де виховуються учні з високим рівнем особистісної тривожності. В ході дослідження було виявлено, що цю групу досліджуваних складають лише дівчата. Тип «Кооперація» має місце у сім'ях, де виховуються учні з середнім рівнем особистісної тривожності, серед яких є дівчата і хлопці. Всі інші типи ставлення батьків до дітей виражені майже однаково в обох категоріях досліджуваних. Ступінь їх вираженості є незначною.

Отже, тип ставлення батьків до дитини є складовою частиною стилю сімейного виховання. Існує залежність між особистісною тривожністю молодших школярів і типом ставлення до них батьків, зокрема тип «Авторитарна гіперсоціалізація» зумовлює високий рівень особистісної тривожності, тип «Кооперація» – середній. Всі інші типи ставлення не впливають на особистісну тривожність у молодших школярів.

Умови подолання особистісної тривожності пов'язані з необхідністю нівелювання негативної дії факторів, що її зумовлюють. До них належать психологічні та педагогічні умови подолання таких основних їх форм, пов'язаних з дією даних факторів: шкільної тривожності (забезпечення дитині комфортних психофізіологічних умов перебування в школі; індивідуального підходу в навчанні і вихованні молодших школярів; створення умов для розвитку довільності, самостійності; оволодіння компонентами навчальної діяльності; вироблення критеріїв особистішого успіху; розвиток мотиву компетентності та ін.); міжособистісної тривожності (культивування доброзичливості; взаємодопомоги, взаємоповаги у стосунках між учнями класу в процесі навчальної діяльності; розширення взаємної довіри, підтримки між вчителем і учнем, учнем і однокласниками; підтримання в класі атмосфери прийняття дитини, незалежно від успішності навчання та ін.); самооцінної тривожності (використання по відношенню до тривожних дітей максимально розгорнутих критеріїв педагогічної оцінки; допомога в оволодінні прийомами самоаналізу; розвиток рефлексії власного «Я», адекватного рівня домагань та ін.).

Знання та впровадження в практику шкільного життя цих умов дозволяє не лише подолати тривожність, а й забезпечує інтелектуальне та особистісне зростання учнів, адекватний розвиток емоційно-вольової, пізнавальної та мотиваційної сфери їх особистості.

Арт-терапія – це вид психологічної корекції, заснований на мистецтві та творчості. В її основі лежить творча діяльність, у першу чергу малювання. Творчий розвиток є не тільки головним терапевтичним механізмом, саме він допомагає виховувати здорову особистість. Види арт-терапії: образотворчі техніки роботи, пісочна терапія (з сухим і мокрим піском), ліплення (глина, пластилін, тісто), казкотерапія й ігротерапія (аналіз гри). Арт-терапія - це потужний інструмент психологічної роботи, він підходить як дорослим, так і дітям.

Арт-терапія відіграє роль своєрідного методу діагностування: кожна дитина по-своєму самовиражається у малюнку. Таким чином, участь у арт-терапії викликає бажання дитини бути першою, кращою, спонукає її до самовдосконалення, формування адекватної самооцінки, розвитку вольових якостей, самовизначення у світі захоплень, професій, подолання бар'єрів спілкування.

Застосування комплексної програми подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку, яка поєднує дотримання психолого-педагогічних умов та впровадження системи практичних арт-терапевтичних вправ, засвідчило можливість успішного вирішення даної проблеми в напрямку попередження виникнення, розвитку і закріплення тривожності або ж зниження її до оптимального рівня, що проявилось в адекватному психічному розвитку молодших школярів і забезпечило сприятливі умови для формування їх особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арт-терапия – новые горизонты [Текст] / под ред. А.И. Копытина. Москва : Когито-Центр, 2006. 336 с.
2. Астапов В.М. Тревога и тревожность. Хрестоматия / Сост. и общая редакция В.М. Астапова. Москва : ПЕР СЭ, 2008. 240 с.
3. Астапов В.М. Тревожность у детей. Москва : ПЕР СЭ, 2008. 160 с.
4. Астапов В.М. Функциональный подход к изучению состояния тревоги. Тревога и тревожность. Хрестоматия. Москва : ПЕР СЭ, 2008. С. 151-160.
5. Алова А. Вирішення шкільних конфліктів. Відкритий урок: розробки, технології, досвід. 2013. № 9. С. 18–27.
6. Бабаян Ю. О. Взаємозв'язок тривожності та навчальної успішності молодших школярів. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. – 2014. Вип. 2.12. С. 18–21.
7. Барна О.В. Технологія змішаного навчання в курсі методики навчання інформатики. Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету. Київ, 2016. Вип. 2. С.24-37.
8. Бех І.Д. Молодший школяр у виховному просторі міжособистісних взаємин. Початкова школа. 2000. № 5. С.1-5.
9. Биков В.Ю., Кухаренко В.М., Сиротенко Н.Г., Рибалко О.В., Богачков Ю.М. Технологія розробки дистанційного курсу За ред. Бикова В.Ю. та Кухаренка В.М. Київ, Міленіум, 2008. 324 с.
10. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні : підручник. Київ : КНЕУ, 2004. 383 с.
11. Базовий компонент дошкільної освіти України. Київ, 2016. 20 с.
12. Бех І. Д. Виховання особистості: підруч. для студ. виш. навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
13. Бех І. Зростити моральну особистість – головна турбота. Дошкільне виховання. 2015. № 4. С. 6.

14. Виховання духовності особистості: навчально-методичний посібник / [М.Й. Боришевський, Л.І. Пилипенко, О.І. Пенькова та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 104 с.
15. Бетенски М. Что ты видишь? Новые методы арт-терапии. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2002. 256 с.
16. Вачков И.В. Сказкатерапия: Развитие самосознания через психологическую сказку. Москва : Ось, 2007. 144 с.
17. Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ ім. І. Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 10. С.120-128.
18. Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ ім.І. Огієнка, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 10. С.120–128.
19. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використ. Арт-технологій в освіті. Київ : Шкільний світ, 2007. 120 с.
20. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків. Психолог. 2004. N 23–24. С. 41–42.
21. Грегг М. Ферс. Тайный мир рисунка [Текст]: пер. с англ. Санкт-Петербург : Деметра, 2003. 176 с.
22. Гудман Р. Обсуждение и создание детских рисунков. Практикум по арт-терапии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С.136–158.
23. Емоційний розвиток дитини. С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. Київ : Мікрос СВС, 2003. 112 с.
24. Изард К.Е. Страх и виды тревожности. Тревога и тревожность. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С.109–123.
25. Іванова, Т.В. Тревога як психологічний феномен. Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : матеріали Всеукраїнської

- наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 23-24 квітня 2015 року. Суми : СумДУ, 2015. С. 237–239.
26. Истратова О.Н. Справочник по групповой психокоррекции. Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. 443 с.
27. Калюжна Є.М. Психологічні механізми особистісної тривожності у молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2008. 29 с.
28. Калюжна Є.М. Психолого-педагогічні чинники тривожності у підлітків, Динаміка наукових досліджень-2005: Матеріали IV Міжн. наук.-практ. конф. 20-30 червня 2005 р. Дніпропетровськ. Т. 47. С. 20–22.
29. Киселева М.В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 336 с.
30. Кіріченко, Д. І. Причини та ознаки тривожності у дітей молодшого шкільного віку. Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук. праць за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 14 травня 2020 р.). Херсон : ФОП Вишемирський В.С., 2020. С. 156–159.
31. Козлов В.В. Интегративная танцевально-двигательная терапия. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 286 с.
32. Комінко С. Кращі методи психодіагностики. Тернопіль : Карт-бланш, 2005. С.328–339.
33. Кондрацька Л.В. Вплив сімейних конфліктів на психічне здоров'я дитини. Наука і освіта – Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. Одеса, 2006. № 5. С.40–43.
34. Короткова Л.Д. Сказкотерапия в школе. Методические рекомендации. Москва : ЦГЛ, 2006. 144 с.
35. Коррекционные, развивающие адаптирующие игры. Т.М. Грабенко, Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева. Санкт-Петербург : Детство-Пресс, 2004. 64 с.
36. Коцур Н.І. Валеологія: підручник. Корсунь-Шевченківський, 2011. 581 с.

37. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції. Суми : ВТД Університетська книга, 2008. 384 с.
38. Кэдьусон Х., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 416 с.
39. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 256 с.
40. Микляева А.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 248 с.
41. Мэй Р. Смысл тревоги. [пер. с англ. М.И. Заваслова, А.И. Сибуриной]. Москва : Независимая фирма «Класс», 2001. 240 с.
42. Омельченко Я.М. Корекція тривожних станів молодших школярів засобами кататимно-імагінативної психотерапії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2006. 20 с.
43. Омельченко Я. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. Київ : Шкільний світ, 2008. 112 с.
44. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підруч. для студ. Вищ. навчальних закладів. Київ : Либідь, 2004. 574 с.
45. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Москва : Сфера, 2002. 510 с.
46. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 192 с.
47. Психологія особистості: Словник-довідник / [За редакцією П.П. Горностая, Т.М. Титаренко]. Київ : Рута, 2001. 320 с.
48. Психологія: навч. посіб для вищих навч. закл. / [Винославська О.В., Бреусенко-Кузнецов О.А., Зливков В.Л. та ін.]; за наук. ред. О.В. Винославської. Київ : Інкос, 2009. 352 с.
49. Психологія: Підручник. за ред. Ю.Л. Трофімова. Київ : Либідь, 2011. 560 с.
50. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии. Санкт-Петербург. 2001. 290 с.

51. Словарь практического психолога. Минск, 2003. 420 с.
52. Смілянець І.О. Арт-терапія як засіб саморозвитку особистості. Науковий огляд. 2015. №2. С.42–45.
53. Ставицька С.О. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2000. 28 с.
54. Ставицька С.О. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 1999. 242 с.
55. Стрілецька І. І. Особистісна тривожність як складний полідетермінований психічний процес. Інсайт: [зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених / ред. кол. І.В. Шапошникова, О. Є. Блинова та ін.]. Вип. 13. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2016. С. 299–301.
56. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с
57. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. Санкт-Петербург : Прайм -ЕВРОЗНАК, 2006. 704 с.
58. Фромм Э. Искусство любить [пер. с англ. Д.А. Леонтьева]. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. 224 с.
59. Шевченко Н.Ф. Особистісна тривожність та шкільна адаптованість у підлітків: співвідношення та вікова динаміка. Вісник. Харків, 2006. №16. С.166–177.
60. Чуйко О.В., Іванова І.В. Вплив рівня тривожності на успішність навчальної діяльності підлітків. Актуальні проблеми психології.: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. - Том XI. Випуск 16. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. С. 215–226.

61. Халік О.О. Тривожність на початкових етапах професійного становлення особистості. Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. К-ПНУ ім. Івана Огієнка, Ін-т психології Г.С.Костюка АПН України. 2014. Вип. 23. С.663–676. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/i-pdf/Pspl_2014_23_60.pdf
62. Халік О.О. Тривожність як чинник дезадаптації практичних психологів-початківців: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2010. 20с.
63. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 224 с. (Серия «Психология-классика»).
64. Юнг К. Конфликты детской души. Москва, 2005. -274 с.
65. Ясточкіна І.А. Прояви тривожності серед студентської молоді. Вісник Запорізького національного університету. Серія: Педагогічні науки. 2014. № 1 (22). С.173–180.
66. Ясточкіна І.А. Психологічні чинники виникнення та корекція особистісної тривожності у ранньому юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2011. 20 с.
67. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Київ : Либідь, 2001. 253 с.
68. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.
69. Case C., Dalley T. Draw on their experience of teaching and practising art therapy. Routledge, 2002. 264 p.
70. Dubowsky J. Art therapy with children of autistic spectrum. London: Jessica Kingsley Publishers, 2000. P.15-76.
71. Henley D. Facilitating socialization within a therapeutic camp setting for children with attention deficits utilizing the expressive therapies. American Journal of Art Therapy. 1999. № 38. P.40–50.
72. Naumburg M. Dynamically Oriented Art Therapy: Its Principles and Practice. New York : Grune & Stratton. Republished, 1987. P.19–64.

73. Prokoviev F. Adapting the art therapy group for children. *Between Pictures and Words. Art Psychotherapy*. London, 1998. P.54–72.
74. Selfe L. Normal and anomalous representational drawing ability in children. London : Academic Press, 2003. P.17–45.
75. Wiltshire S. *Drawings* . London: Dent, 2001. P.12–51.
76. Wood C. The Beginnings and Endings of Art Therapy Relationships // *In-scape*. Autumn 2000. P. 64.